

Ks. Lucjan Świto¹, Małgorzata Tomkiewicz²
Wydział Teologii
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Zawarcie przez obywatela polskiego małżeństwa *per procura* w Kościele łacińskim poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej

Słowa kluczowe: zawarcie małżeństwa; pełnomocnictwo; prawo małżeńskie; prawo prywatne międzynarodowe; migracja.

Keywords: contracting a marriage; power of attorney; marriage law; private international law; migration.

Wstęp

Problematyka zawierania małżeństwa za granicą, czyli w tzw. relacjach transgranicznych, które wymagają stosowania przepisów prawa prywatnego międzynarodowego³, sama w sobie jest materią niełatwą. W sytuacji, gdy pod uwagę bierzemy „element wyznaniowy”, pojawiają się dodatkowe trudności, a w przypadku, gdy małżeństwo zawierane jest przez pełnomocnika (*per procura*), skala trudności w ocenach prawnych tak zawieranego związku małżeńskiego znacząco rośnie.

Matrimonium per procura jest instytucją występującą od dawna zarówno w prawie wewnętrznym Kościoła łacińskiego, w prawie polskim, jak i w wielu innych współczesnych systemach normatywnych. Warto tu przy tym odnotować, że zawarcie małżeństwa przez pełnomocnika lub uznanie ważności małżeństw zawartych za granicą przez pełnomocnika, zgodnie

¹ Ks. Lucjan Świto, Katedra Filozofii i Prawa Kanonicznego, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Hozjusza 15, 11-041 Olsztyn, Polska, lucjan.swito@uwm.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-6392-4599>.

² Małgorzata Tomkiewicz, Katedra Filozofii i Prawa Kanonicznego, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Hozjusza 15, 11-041 Olsztyn, Polska, margotom@wp.pl, <https://orcid.org/0000-0001-8854-2928>.

³ Ustawa z 4 lutego 2011 r. – Prawo prywatne międzynarodowe, Dz.U. 2015 poz. 1792 (dalej: p.p.m.).

z prawem obowiązującym w miejscu zawarcia małżeństwa, przewiduje ustawodawstwo siedemdziesięciu dziewięciu państw. Należą do nich: Algieria, Angola, Argentyna, Australia, Austria, Belgia, Benin, Boliwia, Brazylia, Bułgaria, Chile, Chorwacja, Czechy, Dania, Egipt, Ekwador, Estonia, Finlandia, Francja, Ghana, Grecja, Gwatemala, Hiszpania, Holandia, Honduras, Irak, Iran, Irlandia, Izrael, Japonia, Jemen, Kanada, Kazachstan, Kolumbia, Kostaryka, Kuba, Kuwejt, Liban, Libia, Litwa, Luksemburg, Łotwa, Macedonia, Mali, Malta, Maroko, Meksyk, Namibia, Niemcy, Nigeria, Nowa Zelandia, Pakistan, Panama, Peru, Portugalia, Republika Południowej Afryki, Rosja, Rumunia, Salwador, Senegal, Serbia, Słowacja, Słowenia, Stany Zjednoczone Ameryki, Sudan, Syria, Szwajcaria, Szwecja, Tajlandia, Tanzania, Togo, Tunezja, Turcja, Urugwaj, Wenezuela, Wielka Brytania, Wietnam, Włochy, Zjednoczone Emiraty Arabskie⁴. W państwach członkowskich Unii Europejskiej takiej formuły nie przewiduje prawo obowiązujące jedynie na Węgrzech i w Republice Cypryjskiej.

Zawarcie małżeństwa przez pełnomocnika w żadnym systemie prawnym nie jest normą podstawową, lecz pewnym wyjątkiem od reguły. W praktyce *matrimonium per procura* nie zdarza się często, jednak nie oznacza to, że jest instytucją całkowicie martwą i w realiach społecznych nie występuje w ogóle. To, że małżeństwo *per procura* od lat (a nawet i wieków) istnieje w porządku prawnym i nic nie zapowiada, by z porządku tego miało zostać usunięte, wymownie dowodzi, że za utrzymywaniem takiego rozwiązania przemawiają istotne względy społeczne. Teza ta nie może też i dziwić, skoro przyczyną, z powodu której nupturienti decydują się na zawieranie małżeństwa w taki sposób, są najczęściej „życiowe” trudności o charakterze obiektywnym, wykluczające jednoczesną obecność *de iure et de facto* obojga nupturientów na ceremonii zaślubin. Do takich przyczyn należy m.in. przebywanie jednego z nupturientów w warunkach izolacyjnych, np. w zakładzie karnym o obostrzonym rygorze, czy w placówce medycznej o charakterze epidemiologicznym. Trudności, które uniemożliwiają awarcie małżeństwa w formie „typowej” dotyczą – co zrozumiale – także i osób deklarujących swoją przynależność do Kościoła katolickiego, w tym Polaków przebywających za granicą.

Istniejący stan rzeczy skłania zatem do refleksji, czy w świetle przepisów prawa kanonicznego wierni Kościoła rzymskokatolickiego, będący obywatelami polskimi, mogą zawrzeć małżeństwo przez pełnomocnika w Kościele łacińskim poza terytorium Polski? A jeśli tak, to czy takie małżeństwo może wywoływać skutki cywilnoprawne w porządku prawa pol-

⁴ Podajemy za: Ciszewski J., 2012, s. 877–878.

skiego? W artykule, z zastosowaniem analizy przepisów prawa kanonicznego, prawa polskiego, w tym prawa prywatnego międzynarodowego, autorzy podjęli próbę odpowiedzi na te pytania.

1. Zawarcie małżeństwa *per procura* przez obywatela polskiego w Kościele rzymskokatolickim poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej – ujęcie kanonicznoprawne

Wymóg wyrażenia aktu zgody małżeńskiej przez oboje nupturientów obecnych w tym samym miejscu i czasie jest jednym z koniecznych warunków formy kanonicznej zawarcia małżeństwa. Obecność stron oznacza, co do zasady, obecność osobistą, która jest – jak wskazano wyżej – obecnością *de iure et de facto*, jednak wymóg ten spełniony jest również i wówczas, gdy strona obecna jest tylko *de iure*, a reprezentowana jest przez zastępcę, czyli gdy zgodę małżeńską wyrazi w jej imieniu i na jej rzecz – pełnomocnik⁵.

W Kodeksie Jana Pawła II z 1983 r.⁶ zawarcie małżeństwa przez pełnomocnika regulują przepisy kan. 1104 i kan. 1105. Pierwszy z wymienio-

⁵ W literaturze przedmiotu pojawiło się pytanie, czy zawarcie *matrimonium per procura* możliwe jest jedynie w przypadku fizycznej nieobecności jednej ze stron, tj. wówczas, gdy oświadczenie w zastępstwie mocodawcy składa tylko jeden pełnomocnik, czy też dopuszczalne jest zawarcie małżeństwa przez dwóch pełnomocników, reprezentujących dwie nieobecne strony. „Możliwość taką, tj. prawo wyrażenia obopólnej zgody małżeńskiej przez dwóch pełnomocników, dopuszczała (w przeważającej mierze) doktryna kanoniczna z okresu obowiązywania Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r., poparta praktyką kurii biskupich, zwłaszcza z czasu II wojny światowej. Stanowisko powyższe uzasadniano tym, że żaden z ówczesnych przepisów nie zabraniał udzielania pełnomocnictwa przez obie strony fizycznie nieobecne, o ile przyczyna nieobecności była usprawiedliwiona w obu przypadkach. Również i normy Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r. nie zawierają zakazu, który wykluczałby możliwość zastępstwa prawnego w odniesieniu do obojga nupturientów zamierzających wstąpić w związek małżeński. Wprawdzie kan. 1104 § 1 KPK mówi o możliwości zawarcia małżeństwa przez „pełnomocnika” (w liczbie pojedynczej), co mogłoby wskazywać, iż chodzi tu tylko o jednego zastępcę, jednakże owo brzmienie literalne trudno uznać za rozstrzygające. Przede wszystkim dlatego, iż w podobny sposób sformułowany był także kan. 1088 poprzedniego Kodeksu, a mimo to zarówno teoria, jak i stosowana latami praktyka nie ograniczały pełnomocnictwa tylko do jednej osoby. Po wtóre, nie ma żadnych kryteriów rozstrzygających, któremu z nupturientów przysługiwałoby prawo ustanowienia pełnomocnika w przypadku, gdyby żadne z nich nie mogło osobiście wziąć udziału w ceremonii i gdyby w obu przypadkach powód nieobecności był równie usprawiedliwiony i poważny. Po trzecie wreszcie, użycie wskazanej liczby pojedynczej w odniesieniu do pełnomocnika jest jedynie zabiegiem stylistycznym, który nie oznacza, że w ceremonii zaślubin może brać udział tylko jeden pełnomocnik, lecz wskazuje, że każda ze stron może ustanowić jednego (i tylko jednego!) pełnomocnika” (Świto L., 2018, s. 140).

⁶ *Codex Iuris Canonici. Auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*. Kodeks Prawa Kanonicznego. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski, Pallotinum 1984 (dalej: KPK).

nych stanowi, że do ważnego zawarcia małżeństwa konieczne jest, by nupturienti byli równocześnie obecni, bądź osobiście, bądź też przez pełnomocnika (kan. 1104 § 1); zgodę małżeńską nupturienti powinni wyrazić słowami, a gdy nie mogą mówić, równoznacznymi znakami (kan. 1104 § 2)⁷. Natomiast w kan. 1105 § 1 prawodawca kościelny stwierdza, iż do ważnego zawarcia małżeństwa przez pełnomocnika wymaga się: 1) aby było specjalne pełnomocnictwo do zawarcia go z określoną osobą; 2) aby pełnomocnik był wyznaczony przez samego zleceniodawcę i osobiście wypełniał swoje zadanie. Pełnomocnictwo, by było ważne, powinno być podpisane przez zleceniodawcę i ponadto przez proboszcza lub ordynariusza miejsca, w którym wystawia się pełnomocnictwo, albo przez kapłana delegowanego przez jednego z nich, albo przynajmniej przez dwóch świadków, lub też może być sporządzone w formie urzędowego dokumentu, zgodnie z wymogami prawa państwowego (kan. 1105 § 2). Jeżeli zleceniodawca nie może pisać, należy to zaznaczyć w samym pełnomocnictwie i dodać jeszcze jednego świadka, który również podpisuje dokument. W przeciwnym razie pełnomocnictwo jest nieważne (kan. 1105 § 3). Jeżeli zleceniodawca, przed zawarciem w jego imieniu małżeństwa, odwołał upoważnienie lub popadł w chorobę umysłową, małżeństwo jest nieważne, chociaż pełnomocnik lub druga strona o tym nie wiedzieli (kan. 1105 § 4). Omawianą instytucję częściowo reguluje również kan. 1071, który w § 1 pkt 7 stanowi, że nie można, poza wypadkiem konieczności, asystować przy małżeństwie zawierającym przez pełnomocnika bez zezwolenia ordynariusza miejsca.

W odróżnieniu od Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r.⁸, obowiązujący Kodeks z 1983 r. nie przewiduje wprost wymogu istnienia słusznej przyczyny (*iusta causa*) jako przesłanki zawarcia małżeństwa *per procura*, jednak uznać należy, że z uwagi na fakt, iż taka forma zawarcia małżeństwa nie jest formą typową, lecz pewnym odstępstwem opartym na swistej fikcji prawnej, również i dziś winna być ona dopuszczalna tylko wówczas, gdy istnieją ku temu racjonalne i ważne powody⁹. Taki wniosek zdaje się też wynikać z całokształtu przedmiotowych regulacji, w tym m.in. z faktu, że możliwość stosowania tej formy pozostawiono ocenie kompetentnej władzy kościelnej. Przyczyną uzasadniającą zawieranie małżeństwa przez pełnomocnika może być np. choroba nupturienta, migracja

⁷ Wyrażenie zgody małżeńskiej winno być aktem postrzegalnym na zewnątrz i nastąpić, co do zasady, przy użyciu słów. Jedynie wówczas, gdy strony nie mogą mówić, owo wyrażenie zgody winno nastąpić za pomocą znaków równoznacznych, np. uściskiem dłoni, wymianą obrączek, skłonieniem głowy, pisemnie itp.

⁸ *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, AAS 9 (1917) pars II, kan. 1091.

⁹ Tak: Świto L., Tomkiewicz M., 2018, s. 153–171.

zarobkowa, przebywanie w warunkach izolacyjnych¹⁰. Małżeństwo *per procura* winno być zawierane tylko wówczas, gdy konieczność jego zawarcia połączona jest „z moralnym pożytkiem względnie z pewnością wyrządzenia szkód lub strat, o ile małżeństwo nie zostanie zawarte przez pełnomocnika” (Padacz W., 1950, s. 105).

Wskazane wyżej przepisy dopuszczające możliwość zawierania małżeństwa *per procura*, są wspólne dla wszystkich wiernych Kościoła łacińskiego, bez względu na terytorium państwa, na którym nupturienti przebywają¹¹. Oznacza to, że katolicy mający obywatelstwo polskie mogą (co do zasady) zawrzeć małżeństwo przez pełnomocnika w Kościele rzymskokatolickim na całym świecie.

Wniosek powyższy jest dodatkowo o tyle uzasadniony, że przepisy prawa kanonicznego nie uniemożliwiają wiernym zawarcia małżeństwa poza własną parafią i diecezją, w tym poza granicami kraju. Prawodawca w kan. 1115 KPK stanowi wprawdzie, że małżeństwa winny być zawierane w parafii, w której przynajmniej jedno z nupturientów na stałe lub tymczasowo zamieszkuje lub może wykazać się miesięcznym pobytem, jednak kanon ten, za zezwoleniem własnego ordynariusza albo własnego proboszcza, umożliwia też nupturientom zawarcie małżeństwa poza wymienionymi wyżej miejscami¹².

Pozostając przy kwestii zamieszkania warto odnotować, że zgodnie z kan. 102 § 1 KPK, status określany mianem zamieszkania stałego nabywa się przez przebywanie na terytorium jakiejś parafii, które albo jest połączone z zamiarem pozostania tam na stałe, jeśli nic stamtąd nie odwoła, albo trwało przez pełnych pięć lat, zaś § 2 tego kanonu stanowi, że tymczasowe zamieszkanie nabywa się przez takie przebywanie na terenie jakiejś

¹⁰ Takie przyczyny wskazane zostały m.in. w okólniku wydanym przez Kongregację Sakramentów do wszystkich ordynariuszy włoskich, w sprawie małżeństw zawieranych za pośrednictwem pełnomocników, zob. *Circolare agli Eccmi Arcivescovi, Vescovi e Ordinari dei luoghi d'Italia relativa alla celebrazione dei matrimoni per procura*, Apollinaris 1932, nr 4, s. 416–418.

¹¹ W tej kwestii na uwadze należałoby mieć również zapisy Konkordatu lub innych umów międzynarodowych, jeśli obowiązują w danym państwie. Zgodnie bowiem z kan. 3 KPK: „Kanony Kodeksu nie odwołują ani też nie zmieniają umów zawartych przez Stolicę Apostolską z krajami lub innymi społecznościami politycznymi. Zachowują one przeto swoją dotychczasową moc, chociażby nawet były przeciwne przepisom tego Kodeksu”.

¹² W przypadku, gdy nupturienti zamierzają zawrzeć związek małżeński poza własną parafią i przed obcym duchownym, winni uzyskać stosowną „licencję” lub „zezwolenie”. „Licencja” jest wystawiana przez proboszcza własnego stron (odpowiedzialnego za przeprowadzenie badania kanonicznego narzeczonych) i jest potwierdzeniem, że nic nie stoi na przeszkodzie do ważnego i godziwego zawarcia małżeństwa. Natomiast „zezwolenie” jest wystawiane przez ordynariusza miejsca lub proboszcza i stanowi upoważnienie dla obcego duchownego do przeprowadzenia badania kanonicznego narzeczonych. Zarówno „licencja”, jak i „zezwolenie” wymagane są tylko do godziwości zawieranego małżeństwa, nie zaś do jego ważności (Mezglewski A. i Tunia A., 2007, s. 36).

parafii, które albo jest połączone z zamiarem pozostania tam przynajmniej przez trzy miesiące, jeśli nic stamtąd nie odwoła, albo przedłużyło się rzeczywiście do trzech miesięcy.

Z powyższej regulacji wynika zatem, że w sytuacji, gdy małżeństwo *per procura* miałyby zostać zawarte przez obywatela polskiego w parafii poza Polską (z uwagi na to, że ma on w niej stałe lub czasowe zamieszkanie, lub przebywa tam przynajmniej miesiąc), ordynariuszem właściwym do udzielenia zgody na zawarcie *matrimonium per procura* będzie ordynariusz miejsca tej „zagranicznej” parafii, a nie ordynariusz w Polsce. Natomiast gdyby nupturienti – mając tytuł prawny do zawarcia małżeństwa w Polsce – otrzymali jednak (na zasadzie „licencji”) zezwolenie na zawarcie małżeństwa poza Polską, wówczas ordynariuszem właściwym do udzielenia zgody na zawarcie *matrimonium per procura* pozostawałby ordynariusz miejsca parafii w Polsce, odpowiedzialnej za przeprowadzenie badania kanonicznego nupturientów.

Pozostając w nurcie rozważań dotyczących kwestii formalnych warto zauważyć, że pewne wątpliwości mogą pojawić się w odniesieniu do pełnomocnictwa.

Pełnomocnictwo – jak wynika to z cytowanego wyżej przepisu kan. 1105 KPK – dla swej ważności wymaga podpisu zarówno zleceniodawcy (tj. nupturienta, który w ceremonii zaślubin nie będzie uczestniczył), jak też podpisu proboszcza lub ordynariusza miejsca, w którym wystawia się pełnomocnictwo, albo podpisu kapłana delegowanego przez jednego z nich, albo podpisów przynajmniej dwóch świadków, lub też może być sporządzone w formie urzędowego dokumentu, zgodnie z wymogami prawa państwowego.

Podkreślić należy, że w wymienionej regulacji kluczowe znaczenie ma miejsce wystawienia pełnomocnictwa. Jeśli zatem do wystawienia pełnomocnictwa miałyby dojść poza granicami Polski, w miejscu zawarcia małżeństwa, sytuacja jest stosunkowo prosta: wszelkie formalności związane ze sporządzeniem pełnomocnictwa przeprowadza się z uwzględnieniem realiów miejscowych, tj. poza zleceniodawcą, pełnomocnictwo winien podpisać miejscowy („zagraniczny”) proboszcz lub ordynariusz, albo co najmniej dwóch świadków, albo też pełnomocnictwo to winno być sporządzone zgodnie z wymogami prawa świeckiego obowiązującego w danym państwie.

Rzecz komplikuje się w przypadku, gdy pełnomocnictwo do zawarcia małżeństwa *per procura* zostanie wystawione w Polsce, zgodnie z wymogami prawa polskiego, bądź też zostanie podpisane przez miejscowego („krajowego”) proboszcza lub ordynariusza. W takiej sytuacji problem polega na tym, że prawo wewnętrzne Kościoła katolickiego nie przewiduje żadnych regulacji, które mogłyby pomóc w ewentualnym uwiarygodnieniu ta-

kich dokumentów¹³. Uwiarygodnienie to natomiast byłoby – jak wydaje się – o tyle przydatne, że możliwość zweryfikowania ważności pełnomocnictwa udzielonego w Polsce przez mieszkającego za granicą duchownego, nieznającego prawa polskiego, jest z oczywistych względów wysoce iluzoryczna¹⁴.

Brak regulacji służącej uwiarygodnieniu dokumentów „w kościelnym obrocie zagranicznym” w przypadku *matrimonium per procura* nie jest kwestią marginalną, lecz wydaje się być brakiem istotnym, jeśli zważy się, jak daleko idące skutki prawodawca kościelny związał z wadami pełnomocnictwa. Wystąpienie braku w zakresie podpisów osób upoważnionych, wymienionych w kan. 1105 § 1 KPK, jak również sporządzenie pełnomocnictwa nieodpowiadającego wymogom prawa państwowego, skutkuje nieważnością pełnomocnictwa, a tym samym i małżeństwa, o czym jednoznacznie stanowi kan. 1105 § 1–3 KPK.

Wracając do zagadnienia zasadniczego dotyczącego procedury zawierania małżeństwa kanonicznego *per procura* odnotować trzeba, że również w odniesieniu do tej formuły zawarcia małżeństwa ma zastosowanie przepis kan. 1071 § 1 n. 2 KPK. Przepis ten stanowi, że poza wypadkiem konieczności, nie można bez zezwolenia ordynariusza miejsca asystować przy małżeństwie, które nie może być uznane lub zawarte według prawa państwowego. Regulacja ta w praktyce Kościoła w poszczególnych państwach wygląda różnie. Wskazać tu można Niemcy, gdzie obowiązuje system małżeństwa cywilnego obligatoryjnego przy jednoczesnym wymogu zawarcia ślubu cywilnego przed małżeństwem religijnym, także przepisy prawa kanonicznego wymagają zawarcia małżeństwa w urzędzie stanu cywilnego przed przystąpieniem do ceremonii religijnej (Majer P., 2009, s. 187). Nieco

¹³ Uwiarygodnienie takie miałyby służyć zarówno potwierdzeniu, że osoba, która na dokumencie pełnomocnictwa podpisała się jako proboszcz danej parafii lub ordynariusza faktycznie taki urząd pełni oraz – w przypadku pełnomocnictwa wystawianego według przepisów prawa państwowego – że pełnomocnictwo to odpowiada wymogom prawa polskiego. W tym drugim przypadku takie potwierdzenie wydaje się celowe, zważywszy na fakt, że pełnomocnictwo sporządzone w formie kanonicznej i pełnomocnictwo sporządzone zgodnie z wymogami prawa polskiego różnią się w sposób zasadniczy. Tytułem przykładu wskazać jedynie warto, że np. krąg osób legitymizujących pełnomocnictwo wystawiane w przypadku osób dotkniętych brakiem możliwości pisania, a także sama procedura sporządzania takiego dokumentu, w prawie kanonicznym i w prawie cywilnym są całkowicie różne (szerzej zob. Świto L., 2018, s. 133–148).

¹⁴ W tym kontekście, tytułem postulatów *de lege ferenda* należałoby rozważyć – przez analogię – zastosowanie rozwiązań, które przyjęto w Dekrecie ogólnym KEP o przeprowadzaniu rozmów kanoniczno-duszpasterskich z narzeczonymi przed zawarciem małżeństwa kanonicznego (wchodzi w życie 1 VI 2020 r.). Zgodnie z jego treścią, „jeśli licencja jest udzielana za granicę, należy posłużyć się dokumentem w języku łacińskim, który po uzyskaniu *nihil obstat* miejscowej kurii diecezjalnej jest przesyłany przez tę kurię do kurii diecezji, w której ma zostać zawarte małżeństwo”. Inaczej mówiąc, zgoda na pełnomocnictwo wysyłana byłaby nie do zagranicznego proboszcza, ale jego ordynariusza (za pośrednictwem tamtejszej kurii), który potwierdziłby przesłaną zgodę.

inaczej przedstawia się ta procedura np. w Brazylii, gdzie samym nupturientom pozostawiono decyzję, w jakiej formie będą zawierać małżeństwo: czy oddzielnie ślub kościelny i ślub cywilny, czy też zawrą tylko ślub w kościele, a następnie dokonają jego rejestracji w urzędzie (Majer P., 2009, s. 186). W Austrii z kolei, zakaz zawierania małżeństwa wyznaniowego bez uprzedniego małżeństwa cywilnego został uznany wprawdzie za niekonstytucyjny, jednak generalnie utrzymano praktykę zawierania ślubu cywilnego i kościelnego w tym samym dniu (Majer P., 2009, s. 191).

Odnosząc te uwagi do *matrimonium per procura* odnotować warto, że skoro duchowni nie mogą – co do zasady – asystować przy zawieraniu małżeństw, które nie mogłyby wywoływać skutków cywilnych, kwestię tę winni mieć na uwadze również i sami nupturienti rozważający zamiar zawarcia małżeństwa kanonicznego *per procura* za granicą.

2. Skutki małżeństwa kanonicznego zawartego *per procura* przez obywatela polskiego poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej – ujęcie cywilnoprawne

Zgodnie z art. 48 p.p.m., o możliwości¹⁵ zawarcia małżeństwa rozstrzyga w stosunku do każdej ze stron jej prawo ojczyste¹⁶ w chwili zawarcia małżeństwa. Z kolei zgodnie z art. 49 p.p.m., forma¹⁷ zawarcia małżeństwa podlega prawu państwa, w którym jest ono zawierane. Jeżeli jednak małżeństwo zawierane jest poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej, wystarczy¹⁸ zachowanie formy wymaganej przez prawo ojczyste obojga mał-

¹⁵ Przez pojęcie „prawnej możliwości zawarcia małżeństwa” rozumie się materialne przesłanki czy też wymogi zawarcia (ważności) małżeństwa, które odnoszą się do osób zamierzających zawrzeć małżeństwo. Większość systemów prawnych poddaje materialne przesłanki zawarcia małżeństwa właściwości prawa personalnego każdego z nupturientów (Popiołek W., 2015, s. 42).

¹⁶ Prawo ojczyste (*lex patriae*) dla osoby fizycznej w prawie prywatnym międzynarodowym to w zasadzie prawo państwa, którego jest ona obywatelem. Jeśli osoba nie ma obywatelstwa żadnego państwa, to prawem ojczystym jest prawo państwa, w którym ma ona miejsce zamieszkania. Zgodnie z art. 2 p.p.m., obywatel polski podlega polskiemu prawu, nawet jeżeli jest oprócz tego obywatelem innego państwa. W przypadku cudzoziemca, będącego obywatelem więcej niż jednego państwa, za jego prawo ojczyste uznaje prawo tego państwa, z którym jest najściślej związany.

¹⁷ Termin „forma zawarcia małżeństwa” obejmuje w szczególności sposób, w jaki powinny być złożone oświadczenia woli nupturientów, kwestię uczestnictwa przy złożeniu oświadczeń woli organu państwowego (lub osoby urzędowej) albo brak takiego wymogu, udział świadków i wymagane od nich kwalifikacje, wymagane dokumenty, jakie powinni przedstawić nupturienti, zagadnienia związane ze sporządzeniem odpowiedniego aktu stanu cywilnego i rejestracją małżeństwa, w konsekwencji – kwestię świeckiego lub wyznaniowego charakteru aktu zawarcia małżeństwa (Popiołek W., 2015, s. 64–65).

¹⁸ Sformułowanie „wystarcza” wskazuje, że znaczenie podstawowe ma zawsze prawo obowiązujące w miejscu zawarcia małżeństwa, jednakże dopuszczalna jest również forma prawa ojczystego, która ma wówczas charakter posiłkowy.

żonków albo przez wspólne prawo miejsca zamieszkania lub zwykłego pobytu małżonków w chwili zawarcia małżeństwa. Prawo właściwe do oceny materialnych i formalnych przesłanek zawarcia małżeństwa określają również dwustronne umowy międzynarodowe, których Polska jest stroną. Polska podpisała dwustronne umowy międzynarodowe zawierające przepisy kolizyjne w zakresie formy zawarcia małżeństwa z następującymi państwami: Austrią¹⁹, Białorusią²⁰, Bułgarią²¹, Czechosłowacją²², Estonią²³, Finlandią²⁴, Francją²⁵, Jugosławią²⁶, Koreą Północną²⁷, Kuba²⁸, Litwą²⁹, Łotwą³⁰, Mongolią³¹, Federacją Rosyjską³², Rumunią³³, Ukrainą³⁴, Węgrami³⁵, Wietnamem³⁶ (Pietrzykowski K., 2015, s. 97–98).

Mówiąc o formie zawarcia małżeństwa i odnosząc ją do zagadnienia tytułowego podnieść należy, iż wśród systemów prawnych spotkać można takie, które uznają bądź to wyłącznie cywilną formę zawarcia małżeństwa (np.: Francja, Niemcy, Austria, Belgia, Holandia, Luksemburg, Białoruś, Ukraina, Peru, Turcja, Chile), bądź to wyłącznie formę wyznaniową (np.: Grecja, Hiszpania, Lichtenstein, Izrael, Irak, Quebec), albo też takie, które uznają obie te formy za równorzędne i alternatywne (np.: Włochy, Brazylia, Portugalia, Słowacja, Litwa, Wspólnota Brytyjska, państwa skandynawskie). Generalnie małżeństwa w formie religijnej, które wywołują skutki cywilne, przewidują prawodawstwa m.in.: Australii, Brazylii, Danii, Dominikany, Etiopii, Filipin, Finlandii, Ghany, Grecji, Haiti, Hiszpanii, Hongkongu, Indii, Irlandii, Islandii, Izraela, Kanady, Kenii, Kolumbii, Kostaryki, Liberii, Malezji, Malty, Norwegii, Nowej Zelandii, Panamy, Peru, Polski, Portugalii, San Marino, Sri Lanki, Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Tanzanii, Wielkiej Brytanii i Włoch (Sobański R., 1994, s. 11).

¹⁹ Dz.U. z 1974, nr 6, poz. 33 z późn. zm.

²⁰ Dz.U. z 1995, nr 128, poz. 619.

²¹ Dz.U. z 1963, nr 17, poz. 88 z późn. zm.

²² Dz.U. z 1989, nr 39, poz. 210 z późn. zm.

²³ Dz.U. z 2000, nr 5, poz. 49.

²⁴ Dz.U. z 1981, nr 27, poz. 140 z późn. zm.

²⁵ Dz.U. z 1969, nr 4, poz. 22 z późn. zm.

²⁶ Dz.U. z 1963, nr 27, poz. 162 z późn. zm.

²⁷ Dz.U. z 1987, nr 24, poz. 135.

²⁸ Dz.U. z 1984, nr 47, poz. 247.

²⁹ Dz.U. z 1994, nr 35, poz. 130 z późn. zm.

³⁰ Dz.U. z 1995, nr 110, poz. 534 z późn. zm.

³¹ Dz.U. z 1972, nr 36, poz. 244.

³² Dz.U. z 2002, nr 83, poz. 750.

³³ Dz.U. z 2002, nr 83, poz. 752.

³⁴ Dz.U. z 1994, nr 96, poz. 465 z późn. zm.

³⁵ Dz.U. z 1960, nr 8, poz. 54 z późn. zm.

³⁶ Dz.U. z 1995, nr 55, poz. 289.

Z powyższego wynika zatem, że jeżeli obywatele polscy zawrą małżeństwo w formie wyznaniowej w jednym z państw, w którym forma wyznaniowa w odniesieniu do Kościoła katolickiego jest prawnie dopuszczalna, małżeństwo tak zawarte będzie (co do zasady) wywoływało skutki w polskim porządku prawnym³⁷. Zaznaczyć jednakże trzeba dwie istotne uwagi. Po pierwsze, wniosek powyższy nie dotyczy tych przypadków, gdy nupturienci zawrą za granicą małżeństwo kanoniczne, o skutkach wyłącznie kanonicznoprawnych, co – jak wskazano wyżej – jest możliwe w wyjątkowych przypadkach, po uzyskaniu zezwolenia ordynariusza, zgodnie z kan. 1071 § 1 n. 2 KPK. Po drugie, nupturienci zawierający związek małżeński w formie wyznaniowej, zgodnie z *lex loci celebrationis* obowiązującym na danym terytorium, winni spełnić wszelkie wymogi, jakie stawia miejscowe ustawodawstwo. Niekiedy do nich należą te związane z pobytem, miejscem zamieszkania, obowiązkiem ogłoszenia zapowiedzi, brakiem sprzeciwu itp., czyli wszelkie warunki wymagane przez prawo pozytywne obowiązujące w miejscu zawarcia, poza wymogami materialnymi (Ludwiczak W., 1990, s. 162–163). Przykładem mogą być tu Włochy, gdzie dla małżeństwa w formie wyznaniowej wymagane jest dokonanie m.in. zgłoszenia cywilnego, zaś urzędnik stanu cywilnego wydaje zezwolenie z oznaczeniem osoby duchownego (Ludwiczak W., 1990, s. 91). Uroczystość zawarcia małżeństwa może nastąpić albo w gminie miejsca duchownego (który z uwagi na szczegółowe postanowienie wynikające z art. 21 ustawy nr 1159/1929 musi mieć obywatelstwo włoskie), albo w gminie miejsca pobytu zawierających małżeństwo, albo w innej gminie, jednakże takiej, która znajduje się na obszarze okręgu, w którym ten duchowny jest upoważniony do sprawowania funkcji (Ludwiczak W., 1990, s. 91). Małżeństwo zawarte w formie wyznaniowej podlega we Włoszech wpisowi do rejestru stanu cywilnego, na wniosek zgłoszony przez proboszcza (Calvignioni R., 2005, s. 263). W Wielkiej Brytanii wymagane jest m.in. ogłoszenie o małżeństwie. W Szkocji, niezależnie od formy małżeństwa, urzędnik stanu cywilnego obwieszcza nazwiska kandydatów na małżonków i datę zawarcia małżeństwa w urzędzie stanu cywilnego, natomiast w Anglii i Walii, w przypadku wyznań innych niż Kościół Anglii i Kościół Walii, urzędnik stanu cywilnego dokonuje wpisu informacji o kandydatach na małżonków do specjalnego spisu (*Marriage Notice Book*) i wywiesza ogłoszenie o małżeństwie. Małżeństwo nie może być zawarte przed upływem 15 dni po dokonaniu ogłoszeń ani po upływie 3 miesięcy w Szkocji oraz 12 miesięcy w Anglii i Walii (Tomkiewicz M., 2012, s. 91). Po zakończeniu przedmiotowej procedury urzędnik stanu cywilnego wystawia stosowny dokument,

³⁷ Pogląd ten powszechnie przyjmowany jest w literaturze przedmiotu, zob. m.in. Pietrzykowski K., 1985, s. 90–91; Pietrzykowski K., 2015, s. 136; Strzebińczyk J., 1999, s. 38.

który zaświadcza o dopełnieniu wszystkich wymogów wstępnych. Bez tego zaświadczenia małżeństwo nie może być zawarte. Rejestrację małżeństw dokonanych przez uprawnionych duchownych przesyła się co trzy miesiące do tzw. *Registral General* (Nast C., 2005, s. 325). W Hiszpanii urzędnik stanu cywilnego wydaje zaświadczenie o zdolności do zawarcia małżeństwa, jeżeli małżeństwo jest zawierane według wymogów religii żydowskiej i Kościoła ewangelickiego, zaś w przypadku małżeństw katolickich i islamskich ustalenie wymogów koniecznych do zawarcia małżeństwa następuje dopiero w chwili wpisu małżeństwa do rejestru stanu cywilnego (Nast C., 2005, s. 327).

Jeżeli prawo miejsca zawarcia małżeństwa przewiduje możliwość zawarcia małżeństwa przez pełnomocnika, to wówczas również ono jest właściwe do określenia, w jakich szczególnych okolicznościach może nastąpić skorzystanie z tej możliwości, a także do określenia, jakie ewentualne zezwolenia odpowiedniej władzy należy uzyskać, aby takie pełnomocnictwo było ważne (Sośniak M., Walaszek B., Wierzbowski E., 1969, s. 55).

W świetle powyższych uwag, zagadnieniem wartym rozważenia jest to, czy dopuszczalnym byłoby zawarcie małżeństwa *per procura* w formie wyznaniowej w Kościele łacińskim na terytorium takiego kraju, który wprawdzie dopuszcza możliwość zawarcia małżeństwa w formie kanonicznej, ale który jednocześnie w swoim prawie świeckim nie przewiduje możliwości zawarcia małżeństwa przez pełnomocnika?

Wydaje się, że na tak postawione pytanie należałoby odpowiedzieć przecząco, przede wszystkim dlatego, że *lex loci celebrationis matrimonii* musi zezwalać na zawarcie małżeństwa przez pełnomocnika, gdyż w przeciwnym razie duchowny w przypadku małżeństwa wyznaniowego, które miałyby rodzić skutki cywilne, odmówi przyjęcia oświadczeń o wstąpieniu w związek małżeński³⁸.

Pogląd powyższy odnieść należy również do nupturientów mających obywatelstwo polskie, a więc osób, w odniesieniu do których prawo ojczyste dopuszcza możliwość zawarcia małżeństwa przez pełnomocnika. W tym kontekście odnotować trzeba, że to, czy dopuszczalność zawarcia małżeństwa przez pełnomocnika należy do kwestii formy, czy też możliwości jego zawarcia, jest w doktrynie oceniane niejednoznacznie. Według jednego stanowiska, zawarcie małżeństwa przez pełnomocnika jest zagadnieniem związanym zarówno z możliwością zawarcia małżeństwa, jak i jego formą. Taki sposób zawarcia małżeństwa musi być więc dopuszczalny zarówno w prawie ojczystym tego nupturienta, w imieniu którego pełnomocnik składa oświadczenie, jak i w prawie państwa, w którym małżeństwo jest

³⁸ Tak też E. Kamarad (2013, s. 40).

zawierane³⁹ (Balicki J., 1959, s. 66). Według innego poglądu (z którym zgodzić się należy), dopuszczalność zawarcia małżeństwa przez pełnomocnika stanowi kwestię wyłącznie formalną i podlega ocenie według prawa właściwego na podstawie art. 49 p.p.m., tj. prawa obowiązującego w miejscu jego zawierania⁴⁰.

Pozostając w nurcie rozważań dotyczących formy zawarcia małżeństwa odnotować również warto, że zawarcie *matrimonium per procura* przed duchownym Kościoła katolickiego działającego poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej, jakkolwiek wywołuje (przy spełnieniu wszystkich przesłanek) skutki cywilne, jak małżeństwo zawarte w formie konkordatowej⁴¹ przed duchownym katolickim w Polsce, to jednakże nie może być z nim utożsamiane (Tomkiewicz M., 2012, s. 91). Skutki cywilne małżeństwa wyznaniowego zawartego według *lex loci celebrationis* nie wynikają bowiem w tym przypadku z dyspozycji art. 1 § 2 i 3 k.r.o., lecz z przepisów prawa prywatnego międzynarodowego (Tomkiewicz M., 2012, s. 92). To zaś, iż małżeństwo wyznaniowe zawarte za granicą według formy lokalnej nie jest tożsame z małżeństwem wyznaniowym, o jakim mowa w art. 1 § 2 i 3 k.r.o., powoduje tę zasadniczą konsekwencję, iż skuteczność formy zawarcia małżeństwa ocenia się w oparciu o kryteria właściwe dla każdego z tych porządków, zaś niedochowanie przepisów dotyczących formy właściwej dla *lex loci celebrationis* rodzi takie skutki, jakie wynikają z przepisów prawa obowiązującego w miejscu zawarcia związku małżeńskiego (Ludwiczak W., 1990, s. 162).

Wnioski

Należy stwierdzić, w nawiązaniu do pytania postawionego we *Wstępie*, że odpowiedź na nie jest zarówno stosunkowo prosta, jak i skomplikowana. W świetle przepisów prawa kanonicznego nie budzi wątpliwości to, że *matrimonium per procura* nie jest instytucją o charakterze terytorialnym, w związku z czym wierni Kościoła rzymskokatolickiego, będący obywatelami polskimi, mogą (o ile dopełnią stosownych wymogów) zawrzeć mał-

³⁹ Tak też J. Cagara (1979, s. 121), M. Domański (2010, s. 165), E. Kamurad (2013, s. 139).

⁴⁰ Tak Pietrzykowski K., 2017, s. 804. Autor ten zaznacza jednak, że nie wszystkie elementy małżeństwa zawartego przez pełnomocnika należą do statutu formy, np. możliwość bycia mocodawcą i pełnomocnikiem nie należy ani do statutu formy, ani do statutu pełnomocnictwa, ale podlega właściwości prawa regulującego zdolność osób fizycznych do czynności prawnych (tamże, s. 805). Za tym, że dopuszczalność zawarcia małżeństwa przez pełnomocnika należy do statutu formy zdają się opowiadać również: Cieślak R., 2004, s. 25; Walaszek B., 1967, s. 395; Ludwiczak W., 1990, s. 143; Wójcik M., Graliński W., 2010 s. 38.

⁴¹ Terminu tego używa A. Mączyński (2003, s. 138).

żeństwo przez pełnomocnika w Kościele łacińskim zarówno w swojej ojczyźnie, jak i poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. To jednak, czy tak zawarte małżeństwo za granicą będzie wywoływało skutki cywilnoprawne w Polsce jest zagadnieniem złożonym. Nie popadając w nadmierną kazuistykę podkreślić przede wszystkim trzeba, że sam fakt, iż *matrimonium per procura* jest dopuszczalne w prawie kanonicznym, zaś małżeństwo w formie wyznaniowej (kanonicznej) jest dopuszczalną formą zawarcia małżeństwa w danym państwie, nie oznacza jeszcze, że małżeństwo kanoniczne zawarte *per procura* w tym państwie będzie wywoływało skutki w prawie polskim. W tej kwestii kluczowe znaczenie ma bowiem to, czy prawo obowiązujące w miejscu zawarcia małżeństwa również zezwala na zawarcie związku małżeńskiego przez pełnomocnika i czy nupturienti dopełnili wszystkich wymogów formalnych, jakie w zakresie instytucji *matrimonium per procura* prawo to przewidywało. Małżeństwo obywateli polskich zawarte *per procura* w Kościele łacińskim, np. w Rzymie, jeśli zostanie zawarte zgodnie z wymogami, jakie prawo włoskie przewiduje dla *matrimonium per procura*, może wywoływać skutki cywilnoprawne w Polsce. Inaczej rzecz się przedstawia, jeśli do zawarcia takiego małżeństwa miałyby dojść w Kościele łacińskim, np. w Budapeszcie. Wobec bowiem faktu, że prawo węgierskie nie dopuszcza możliwości zawarcia *matrimonium per procura*, małżeństwo takie dotknięte byłoby wadą, przy czym o tym, jakie skutki owa wada wywołuje rozstrzygałoby – w myśl wskazanej zasady *lex loci celebrationis* – prawo węgierskie.

Ustalenie, jakie wymogi dla *matrimonium per procura* stawia prawodawstwo państwa, na terytorium którego małżeństwo w takiej formule miałyby zostać zawarte, wymaga wiedzy wysoce specjalistycznej, która nie jest powszechnie dostępna nawet dla prawników zajmujących się materią małżeńską. Kompleksowe opracowanie i zestawienie prawa małżeńskiego w zakresie *matrimonium per procura* w odniesieniu zwłaszcza do państw członkowskich Unii Europejskiej mogłoby przyczynić się do upowszechnienia wiedzy i podniesienia świadomości prawnej w zakresie analizowanej instytucji i to zarówno w prawie kościelnym, jak i w prawie obowiązującym w Europie.

ZAWARCIE PRZEZ OBYWATELA POLSKIEGO MAŁŻEŃSTWA PER PROCURA W KOŚCIELE ŁACIŃSKIM POZA TERYTORIUM RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

(STRESZCZENIE)

Artykuł dotyczy problematyki zawierania małżeństwa przez pełnomocnika poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej przez tych katolików, którzy mają obywatelstwo polskie. Stanowi próbę odpowiedzi na pytania, czy wierni Kościoła rzymskokatolickiego, będący obywatelami polskimi, mogą zawrzeć małżeństwo przez pełnomocnika w Kościele łacińskim poza terytorium Polski oraz czy takie małżeństwo może wywoływać skutki cywilnoprawne w porządku prawa polskiego. W tym celu została przeprowadzona analiza przepisów prawa kanonicznego i prawa polskiego z uwzględnieniem prawa prywatnego międzynarodowego. W wyniku przeprowadzonych badań ustalono, że wierni Kościoła rzymskokatolickiego, będący obywatelami polskimi, mogą zawierać małżeństwo przez pełnomocnika w Kościele łacińskim poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Natomiast czy takie małżeństwo wywoła skutki cywilnoprawne w Polsce, będzie zależało od dopuszczalności w danym państwie zawierania małżeństwa przez pełnomocnika oraz dopełnienia wszystkich wymogów formalnych, jakie w zakresie instytucji *matrimonium per procura* prawo to przewidywało.

CONTRACTING MARRIAGE BY PROXY IN THE ROMAN CATHOLIC CHURCH BY A POLISH CITIZEN OUTSIDE THE TERRITORY OF THE REPUBLIC OF POLAND

(SUMMARY)

This paper describes issues related to contracting marriage by proxy outside the territory of the Republic of Poland by Catholics who are Polish citizens. It attempts to answer the question of whether the faithful of the Roman Catholic Church who are citizens of Poland can contract marriage outside the territory of Poland and whether such marriage can have legal status according to Polish law. To this end, an analysis of the canon law and Polish regulations was performed, taking into consideration the private international law. According to the analysis findings, the faithful of the Catholic Church who are Polish citizens can contract marriage by proxy in the Latin Church outside the territory of Poland. However, whether such marriage will have legal effect in Poland will depend on whether contracting marriage by proxy is allowable in a given country and whether the formal obligations required by the law for *matrimonium per procura* have been fulfilled.

BIBLIOGRAFIA

- Balicki Jan, 1959, *Problemy kolizyjne prawa małżeńskiego*, PWN, Warszawa.
Cagara Jerzy, 1979, *Postępowanie nieprocesowe w sprawach dotyczących zawarcia małżeństwa z obywatelem polskim*, Nowe Prawo, t. 35, nr 2, s. 12–25.
Calvignioni Roberto, 2005, *Zawarcie małżeństwa cywilnego w formie wyznaniowej i uznanie dziecka we włoskim prawie rodzinnym*, w: Piotr Kasprzyk (red.), *Prawo*

- rodzinne w Polsce i w Europie*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 259–271.
- Cieślak Roman, 2004, *Zawarcie małżeństwa przez pełnomocnika w polskim prawie rodzinnym, prawie kanonicznym oraz prawie prywatnym międzynarodowym*, Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego, nr 1, s. 21–34.
- Ciszewski Jan, 2012, *Obrót prawny z zagranicą w sprawach cywilnych i karnych*, LexisNexis, Warszawa.
- Domański Maciej, 2010, *Zezwolenie na zawarcie małżeństwa przez pełnomocnika*, Prawo w Działaniu, nr 7, s. 137–194.
- Kamarad Ewa, 2013, *Matrimonium per procura – uwagi na tle prawa materialnego i kolizyjnego*, Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego, t. 11, s. 31–42.
- Ludwiczak Witalis, 1990, *Międzynarodowe prawo prywatne*, PWN, Warszawa.
- Majer Piotr, 2009, *Zawarcie małżeństwa kanonicznego bez skutków cywilnych*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Kraków.
- Mączyński Andrzej, 2003, *Konkordatowa forma zawarcia małżeństwa*, Rejent, nr 10, s. 127–149.
- Mezglewski Artur, Tunia Anna, 2007, *Wyznaniowa forma zawarcia małżeństwa cywilnego*, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa.
- Nast Cezary, 2005, *Zawarcie związku małżeńskiego oraz problem uznania dziecka w kilku państwach członkowskich Międzynarodowej Komisji Stanu Cywilnego*, w: Piotr Kasprzyk (red.), *Prawo rodzinne w Polsce i w Europie*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 319–338.
- Padacz Władysław, 1950, *Zawarcie małżeństwa między nieobecnymi w rozwoju prawnohistorycznym*, Wydawnictwo Sióstr Loretanek-Benedyktyn, Warszawa.
- Pietrzykowi Krzysztof, 2015, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, C.H. Beck, Warszawa.
- Pietrzykowski Krzysztof, 1985, *Zawarcie małżeństwa i przesłanki jego ważności w prawie międzynarodowym prywatnym*, Wydawnictwa Prawnicze, Warszawa.
- Pietrzykowski Krzysztof, 2017, w: Jerzy Poczobut (red.), *Prawo prywatne międzynarodowe. Komentarz*, C.H. Beck, Warszawa.
- Popiołek Wojciech, 2015, w: Maksymilian Pazdan (red.), *Prawo prywatne międzynarodowe*, C.H. Beck, Warszawa.
- Sobański Remigiusz, 1994, *Sens polskiego konkordatu*, Państwo i Prawo, t. 49, z. 7–8, s. 3–12.
- Sośniak Mieczysław, Walaszek Bronisław, Wierzbowski Eustachy, 1969, *Międzynarodowe prawo rodzinne*, Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Strzebińczyk Jerzy, 1999, *Zawarcie małżeństwa wyznaniowego podlegającego prawu polskiemu*, Rejent, nr 4, s. 9–41.
- Świto Lucjan, 2018, *Entering into Marriage by Proxy in the Roman Catholic Church*, w: Lucjan Świto, Małgorzata Tomkiewicz (red.), *Conclusion of Marriage by Proxy in the Internal Law of Churches and Other Religious Associations*, Studi Giuridici, t. CXXIII, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, s. 133–148.
- Świto Lucjan, Tomkiewicz Małgorzata, 2018, „*Matrimonium per procura*” w „*Kodeksie Prawa Kanonicznego*” z 1917 r. i 1983 r. – zarys prawnoporównawczy, Kościół i Prawo, t. 7 (20), nr 2, s. 153–171.
- Tomkiewicz Małgorzata, 2012, *Skutki cywilne małżeństwa wyznaniowego zawartego przez obywateli polskich przed duchownym Kościoła rzymskokatolickiego za granicą*, „Prawo Kanoniczne” nr 4, s. 87–110.

- Walaszek Bronisław, 1967, *Instytucja zawarcia małżeństwa przez pełnomocnika w polskim prawie rodzinnym oraz polskim prawie prywatnym międzynarodowym i procesowym*, w: *Księga pamiątkowa dla uczczenia pracy naukowej prof. J. Stefki*, PWN, Warszawa, s. 384–395.
- Wójcik Mariusz, Graliński Wojciech, 2010, *Bigamia a regulacje prawa prywatnego międzynarodowego i międzynarodowego postępowania cywilnego*, w: Marek Mozgawa (red.), *Bigamia: Lubelskie Seminarium karnistyczne*, Oficyna Wydawnicza Verba, Lublin, s. 35–55.